

ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ (София)

ПРОБЛЕМАТА ЗА ЧОВЕКА В СВЕТА У УЧЕНИЦИ И ПОСЛЕДОВАТЕЛИ НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ

Евтимий Търновски е изключителна, епохална фигура в духовното развитие не само на българския народ. Чрез неговото дело — след дейността на Кирил и Методий и техните ученици и след учението на Поп Богомил — българската духовна култура през Средновековието отново добива международно значение, оставяйки трайни и плодотворни следи в живота на много народи от Югоизточна Европа.

Трябва да се признае обаче, че историографията в миналото разглеждала неговата дейност на реформатор на правописа, строител на книжовния език, създател на нови жанрови форми и стил, църковен организатор, основател и ръководител на книжовна школа и пр. в тесни исторически рамки, оценявайки го като средновековен деец. Като имаха пред вид възгледите му, че книжовният език трябва да се върне към класическите киро-методиевски начала, не липсваха и становища, които съзираха в делото му консервативни тенденции. Нещо повече, като съпоставяха мистичния му исихастски мироглед с антидогматичния критицизъм на богомилите и с рационализма на варлаамитите, някои автори дори бяха склонни да смятат делото на Евтимий Търновски като цяло за реакционно явление.

В последните десетилетия обаче все по-уверено и убедително се преодоляват подобни концепции. Определящо значение за това има студията на известния съветски медиевист академик Д. С. Лихачов „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России“ (М., 1958), която даде тласък за много плодотворни проучвания от наши и чужди изследователи. Делото на Евтимий Търновски започна да се схваща под знака на голямото общеевропейско движение през XIV—XVI в., когато в недрата на господстващото още Средновековие се очертават духовните белези на преломната епоха на Ренесанса. Обхванала в едни или други форми и степен всички европейски народи, по своята основна същност тази епоха се характеризира с духа на хуманизма, с вниманието към човека, към явленията на природата и действителността. Срещу господстващия през Средновековието теоцентричен светоглед започва формирането на антропоцентрично мислене, което обхваща всички сфери на живота.

Виждайки в епохалното дело на Евтимий Търновски предренесансови тенденции, ние се опитваме да го схванем и оценим на фона на това общоевропейско движение на мисълта.¹ Подготвени в определена степен от развитието на литературата от началото на Втората българска държава², проренесансовите черти намериха най-ярък израз в делото на Евтимий Търновски, който ги издигна на по-висока степен, придаде им цялостен характер, постави ги в услуга на историческия момент, на народността самоотстояване не само на българите: „Така преустроена българска информационна система от литературен език, литература и изкуство, подчинени на църквата, става могъщ инструмент за обединяване на най-патриотичната част от българите за борба против завоевателите и същевременно инструмент за общобалканско сплотяване и единодействие.“³ Защото, отразявайки основни тенденции в развитието на епохата, проренесансовите черти в своята определена системно-структурна цялост съвпаднаха с типологически сродни явления и в други страни и се превърнаха в мощно движение, което участва в оформянето на облика на културния живот на редица народи от Югоизточна Европа.

В случая ни занимава проблемата за хуманизма в произведенията на някои от учениците и последователите на Евтимий Търновски като израз на проренесансовото движение. В плана на постановка на проблемата ще очертаем в най-общ вид отношението към човека и света и свързаните с това явления в най-характерните творби на Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Владислав Граматик.

Как е представен човекът в произведенията на тези писатели? В какви форми и в каква степен на еманципираност спрямо допусканата извън него сила е показан? Коя е доминиращата тенденция в концепцията за човешката личност?

Григорий Цамблак в Похвално слово за Евтимий при изграждането на образа на своя герой отделя особено внимание на миросгледната му позиция. Рисувайки го като привърженик на мистичното исихастско учение, той смята за най-съществено да покаже идеологическата му генеалогия, която възлиза към родоначалника на исихазма в България Григорий Синаит: „На него, на Григорий прочее, блаженият Теодосий стана приемник на живота и молитвата, а пък на Теодосий — чудният Евтимий“ (140—141).⁴ Тази най-обща характеристика Цамблак разработва детайлно и конкретно, като показва, че Евтимий се приобщава към стояща извън

¹ Срв. В. Велчев. Търновската книжовна школа и предренесансовото движение на Балканите (с посочената там литература). — В: Търновска книжовна школа. 1371—1971. С., 1974, с. 243—255. От по-новите изследвания върху Предвзраждането вж. капиталните трудове: Д. С. Лихачев. Развитие русской литературы X—XVII вв. Л., 1976; И. П. Медведев. Византийский гуманизм XIV—XV вв. Л., 1976; Н. В. Ревякин. Проблемы человека в италийском гуманизме второй половины XIV первой половины XV в. М., 1977.

² Ем. Георгиев. Литература на Втората българска държава. Литература на XIII в. С., 1977; В. Велчев. Страници из културното минало. — Работническо дело, бр. 272, 1978.

³ П. Русев. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 38.

⁴ Навсякъде тук цитатите от това произведение са по новото му издание с употребен старобългарски и новобългарски текст: П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово на Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971. Страниците на оригинала и превода се поставят в скоби в самия текст.

него сила не опосредствувано съгласно познатата християнска традиция — чрез обреди, тайнства и пр., а пряко, по своеобразен индивидуален път — чрез мълчание и молитвено съзерцание: „Кой е стоял в молитва всенощна, докато почувствува, че не е същество от плът, а е някакъв каменен стълб?“ (132—133). Макар да е бил оратор, „вития на съвършеното слово, учеше любословците да възхваляват добродетелта с мълчание вместо със слово“ (116—117).

В такова подвижничество в името на индивидуално приобщаване към бога героят прекарва в Търново и Цариград, в Атон и на остров Лемнос. В това отношение той е постигнал всички степени на богопознанието: „Добродетелта направи този човек прочут навсякъде и като с пръст показваше делата му, плод на безмълвието, на смиренieto, на размишлението, на самото съзерцание“ (144—145).

В „Разказ за пренасянето мощите на св. Петка Търновска от Видин в Сърбия“ Григорий Цамблак рисува в същия дух и сръбските монаси: „Едни в манастирите — като съзерцават едно и също, като дишат еднакво. . . ; други пък, като стоят в небето на безмълвието. . . подобно на серафимите. . .“⁵

Човекът е изобразен и чрез разкриване на вътрешния му свят, на емоционалните му преживявания. Григорий Цамблак в Похвално слово на Киприан предава радостта на своя герой от преуспяването на родното му Търново, от доброто устройство на живота в града, от управлението на църквата под ръководството на Патриарх Евтимий. Още по-характерни в това отношение са преживяванията на самия автор при известието за смъртта на Киприан: „О, глас на безнадеждност, който подобно на стрела уязви сърцето ми, о, известие, напоено с отрова, влязло в моите вътрешности чрез слуха ми.“ Или на друго място: „Беше при реката Неман, която протича през Литва. Тук ни срещна горчивото известие. Не можехме нито да плачем, нито можехме да се движим. Бяхме изумени от безнадежния глас и само гледахме, като се мятахме живи.“⁶

Като индивидуални, непосредствено човешки са предадени и преживяванията на Евтимий след превземането на Търново от османците и при изселването на жителите му. Според думите на автора гледката „предизвикваше сълзи дори у камъните на оня град“, когато споменът за отечеството и близките „пробужда сърцето като с жило“. В такава именно ситуация е разкрит вътрешният мир на самия герой: „Сред тях, подпирайки се на жезъла, вървеше пеш великият Евтимий, облян в сълзи и с душа, наранена от хиляди стрели.“ Душевният мир на народния закрилник е обрисван и по друг повод. При раздялата с търновци Евтимий най-силно е потресен от съдбата на другите: той страда като човек, който преживява като своя участа на съгражданите си: „Той е сломен не от болест и старост, а защото бе изтерзан от страданията на хората и от крехката възраст на децата“ (218—219).

От дадените примери се вижда, че както Евтимий, така и самият Цамблак са представени не като абстрактни фигури, безплътни схеми в духа на християнството, които в преживявания и поведение следват извънстоящи, метафизически предначертания. Напротив, те възприемат света,

⁵ В. Сл. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1946, с. 64.

⁶ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 187.

реагират на него като хора „сами по себе си“. В тези и подобни случаи освен емоционално-експресивния стил, динамичното описание на чувствата, елементите на самонаблюдение особено важно и съществено е, че душевният свят на героите се разкрива като нещо самостоятелно спрямо извънземната сила. Свързани с действителността, преживяванията на герои и автор се показват като нейно отражение в човешкото съзнание.

Когато се говори за изображението на човека, заслужава особено да се отбележат случаите, при които се подсказва индивидуалността, неповторимостта на отделните личности. Григорий Цамблак не изравнява Евтимий с негови предходници, а го поставя над онези, които вече „достатъчно са се упражнявали във философията“. Писателят изтъква неповторимостта и на Киприан, говорейки за възпитанието му в Търново и за дейността му в Русия. И за Стефан Дечански изрично отбелязва, че е „невъзможно да се уподоби на някой“. Известна е традицията от миналото — героите да се приравняват към предходни подвижници на вярата. Макар и спорадичен, стремежът към индивидуализиране в случая е характерен.

Все така показателно е и това, че при определени изяви на героите се подчертават техните лични заслуги, дължащи се на собствени им качества. Вярно е, че в „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка Търновска от Видин в Сърбия“ Григорий Цамблак следва позната традиция, като внушава, че даденото явление става, „когато бог пожелае“. Заедно с това обаче сам той добавя, че и монахините Милица и Евтимия „много са се погрижили за този успех“.⁷ Владислав Граматик също отдава някои от постъпките на своите герои на личните им качества. В своята Рилска повест, като говори за дъщерята на Георги Бранкович, дадена за жена на Мурад II, изтъква определено дължащи се на самата нея качества: тя измолва от султана разрешение да се пренесат мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, като проявява такт и съобразителност — избира за застъпничество си „удобно време“, ползвайки се от обаянието си пред него, което ѝ дава „голяма и силна смелост“ и тя не се измамва „в надеждите си“.⁸

Още по-определено лични качества са засвидетелствувани при характеристиката, която Владислав Граматик дава на един от пратениците на Рилския манастир за пренасяне на мощите. Това е йеромонахът Теофан, който според автора се справя с трудната задача не само поради познаването на „свещеното писание“ и „постническите си подвизи“, но и поради това, че сам е „награден богато с всички способности“ и се отличава от останалите братя в манастира „със силата на ума си“.⁹ Не е безинтересно да се прибави, че Йоан Нови Сучавски е показан от Григорий Цамблак като човек, който заявява, че ще остане верен на себе си, „докато е господар на своя разум“.¹⁰

Тези и други такива факти, колкото и да са показателни за едно ново схващане за човека, далеч още не дават достатъчно основание да се поддържа мисълта, че както Евтимий Търновски, така и учениците и последователите му се издигат до концепцията за ценността на човека сам по себе си, за основано на лични качества самосъзнание. Може дори да се

⁷ В. С. Л. Киселков. Цит. съч., с. 64.

⁸ Пак там, с. 62.

⁹ Пак там, с. 63.

¹⁰ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1969, с. 98—99.

добави, че Григорий Цамблак в Похвално слово за Евтимий, а също така и в това за митрополит Киприан говори не само за своите герои, но и за себе си. При все това и в единия, и в другия случай не стига до разбирането, че както неговите герои, така и самият той дължат достойнствата си на свои лични качества.

Високата ценност на Евтимий като човек и деец в последна сметка се дължи на нещо извън него — на исихастската църква, която го е отхранила духовно, на учителите му Теодосий Търновски и Григорий Синаит, които са го въвели в мъдростта на богопознанието, на собствените му ученици — изкланите търновски първенци, които чрез подвига и жертвата си сякаш служат за най-висока похвала на своя пастир. Високите качества на Киприан също произтичат от това, че е роден в Търново, че е възпитаник на Търновската църква и т.н. Сам Цамблак не без гордост говори за себе си, лансирайки по различни начини качества, които могат да бъдат основание за служебни претенции. Но и този горд човек, неотклонно зает със себе си, мотивира достойнствата си като личност чрез величието на родния си град Търново, чрез роднинството си с Киприан, чрез благословието, което е получил от него и предназначението за издигане, което му е подсказал.

От всичко това е ясно, че човекът, така както ни го представят книжовниците от Търновската школа, ако и да заявява вече за себе си, още не се представя обособен, еманципиран спрямо неща, които стоят вън от него. Ако тази надчовешка сила невинаги е някакъв свръхземен абсолют, който да ръководи преживяванията и постъпките му, то все пак е странична сила, която му придава стойност. Това е корпоративността като средновековна категория. Еманципирането на човека и спрямо нея е било дело на бъдещето като по-висок стадий в процеса на развитието на човешкото начало, на собственото му емоционално, интелектуално-волево, изобщо личностно начало.

* * *

У Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Владислав Граматик срещахме явления, които говорят и за наченки на ново разбиране на света — природа, бит, историческа действителност и пр. В техните представи действителността се предава с елементи на обективно съществуване, нейните явления невинаги се мислят в зависимост от извънстояща сила. В още по-малка степен те се разглеждат от позицията на аскетическото отрицание.

На немалко места Григорий Цамблак рисува природата с положителни краски. Забележително е описанието му на местността около манастира „Св. Троица“: „Край град Търново се намира една местност, отделена от него с една река, видима [местността] отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води: водната ѝ щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, а над нея се издига гора гъста и пространна“ (188—189).

Още по-показателен за промененото отношение към природата е пейзажът, който Григорий Цамблак включва в своето Житие на Стефан Дечански, описвайки околностите на Дечанския манастир: „Всеки, който дойде на това място, се удивлява от красотата му. . . [Манастирът] е заграден с високи планини от запад; стръмнините добре затварят манастира,

около който има хубав въздух. От източната му страна пък тече вода. . .¹¹ И тук същата конкретност на описанието, възхищение от красотата на природата, която се представя като съществуваща сама по себе си.

У Константин Костенечки природата е представена в по-усложнен аспект. Тя според него е не само красив кът, който доставя радост, не само място, където се развива действието, но заедно с това и среда, която дава едно или друго отражение върху характера на човека, живеещ сред нея. Авторът определено говори, че за формирането на Стефан Дечански има значение родната му страна Далмация, която „без всяко възражение има благ въздух и уравновесено съчетание [на всичко]“, радва се на обилни природни богатства, между които „най-потребното — златото“, надарена е с плодородна земя, богата фауна, водни богатства и т.н. Ако в предвидения случай при изображението на природата на преден план се изнася предимно онова, което е подчинено на задачи от характерологично естество, то на друго място се налага естетическата функция на изобразяваната природа. Ето как е нарисувана р. Сава: „Тя се съединява на най-красивото място, гдето Фисон [Дунав] излиза с три устия и образува два острова и гдето е създаден прочутият Белград.“¹² Вън от всичко друго и тук природата се описва в индивидуалната ѝ отличителност. Заедно с това въображението е обвеяно от народностно чувство.

Свои особености има пейзажът у Владислав Граматик. Неговото описание се отличава с простота, географска точност, конкретност. Така авторът отбелязва, че съпругата на Мурад II живее в с. Ежово „в жилище, което отстоеше на няколко стади южно от гр. Серес“¹³. Мощите на Иван Рилски привличат жители от околните места, които се събират „при реката Джерман, в едно село, далеч от манастира на ден и половина път“. Самото рилско монашество посреща шествието в „местността, наричана Върбица, по-долу от сливането на две големи реки — споменатата вече Рила и наричаната Илийна“¹⁴.

Не е нужно да се разкриват всички функции при изобразяването на природата в произведенията на българските писатели от Търновската книжовна школа. Основното, което ни интересува в случая, е, че тук нямаме просто и схематично обозначаване на явленията на природата, представени като символи. Напротив, природата най-често се представя в нейната „еднозначност“, неповторимост, конкретност. Ако можем да говорим за някаква по-обща функция на природните картини, то можем с известна условност да говорим за тяхната хуманизация. Природата се свързва не така пряко, както в предходните векове с бога, а в по-голяма степен с човека. Тя е място, където протича животът му, фактор е, който формира човешкия характер, служи понякога за подчертаване на душевното състояние на изобразявания герой, разглежда се като източник на естетическа наслада.

Определена тенденция се наблюдава и при изобразяване на битовата, социалната и историческата действителност. Много прояви тук се пред-

¹¹ Гласник Друштва српске словесности. Кн. XI. Београд, 1858, с. 69.

¹² Ив. Кростанов, Ив. Дуйчев. Естествознанието на Средновековна България. С., 1954, с. 247—248.

¹³ В. С. Л. Киселков. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947, с. 162.

¹⁴ Пак там, с. 68.

ставят като дело на човека, имат причините в себе си, протичат без някаква метафизическа зависимост. В очите на Григорий Цамблак човешкият свят не е лишен от стойност, не е превърнат в отречено царство на греха, съществува самостоятелно в своето многообразие, в различните отношения между хората. Твърде показателна е картината, която изобразява посрещането на Киприан в Търново. В нея авторът говори, че „множеството жители на града, втурнали се да го посрещат, се стекоха с голяма бързина“. Вълнението обхваща всички слоеве на населението, нарушава привичния им начин на живот, предизвиква неочаквани действия: „Не поиска да остане от гледката нито една жена, нито беден или богат мъж. . .“ Спира стопанският живот, нарушават се социалните отношения, пренебрегват се задължителни норми на поведение: „Пазачите оставиха къщите. . . Слугите изоставиха грижите си за господарите. . . , девојката пренебрегна срама. . .“¹⁵ Заслужава в случая да се отбележи и умението на автора да създаде масова сцена. Личи погледът на писателя към цялата сложност на обществения живот. Най-важното в случая е, че явленията в действителността, в нейните стопански, социални и битови аспекти се представят в техния собствен ход на протичане, в присъщи на тях форми на битие. Същата представа за граждански и социален бит е засвидетелствувана и в *Житие на Стефан Дечански*.

У Владислав Граматик изображението на обществения живот се съчетава със заострен поглед към социално-класовите отношения. В неговата Рилска повест при спора около мощите на Иван Рилски участвуват както „градските първенци“, така и обикновените незнатни жители на града — „другите люде“. Когато търновският съдия присъжда да се дадат мощите на пратениците на Рилския манастир, отношенияето на различните слоеве от населението на Търново е различно: „От гражданите никой не ги [мощите] съпроводи, освен неколцина от бедните, както и от иноците.“¹⁶ Друго е отношенияето на софиянци — тук съпровождането на мощите придобива всенароден характер. Млади и стари, свещеници и миряни, богати и бедни образуват тържествено шествие. Жителите на София дори възнамеряват да придадат на изпровождането църковна парадност, но се въздържат от предпазливост: „... гражданите узнаха, че [рилските монаси] ще си заминат заедно със светеца. Тогава всички — с жените и децата си, се събраха в църквата и помежду си решиха свещениците със светите си одежди и със свещи и кадила да изпроводят светеца. Но някои от народа не позволиха и казаха: „Боим се от завистта на агаряните: може нещо неочаквано да ни напакостват.“ Този съвет се понрави на всички. И така, като вдигнаха светеца, народът потегли: мнозина, по-избрани мъже — на коне, други — пеша, а по-голямата част от жените и децата — боси.“¹⁷ Излишно е тук да се говори за писателското майсторство на Владислав Граматик, за умението му да нарисува социално диференцирана, с характерни детайли масова сцена, да покаже всенародната привързаност към светеца, да предаде атмосферата на страх и въздържаност от верски демонстрации в условията на тежкото робство. За нас е съществено да отбележим реалистичното изображение на събитието, естественото му развитие, диктуваното от собствените душевни подбуди поведение на лицата.

¹⁵ Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., с. 184.

¹⁶ В. С. Л. Киселков. Владислав Граматик. . . , с. 64.

¹⁷ Пак там, с. 66.

Търновската книжовна школа се характеризира и със засилен интерес към историята. Регистрират се военни победи, църковни събори, актове за възстановяване на църковната независимост. Събират се и се преписват книжовни паметници от миналото, отдава се дължимото на основателите на славянската писменост Кирил и Методий, говори се за появата на ереси и т.н. Всичко това показва, че пред нас е налице определено съзнание за историчност, за развитие, за някакъв самостоятелен ход на събитията. За пример ще посочим изображението на битката при Велбъжд, което Григорий Цамблак вметва в Житие на Стефан Дечански. Авторът рисува събитията като протичащи в тяхната реална според представите му връзка и последователност. Цамблак говори за започването на войната от Стефан Дечански, за събирането на войските от страна на Михаил Шишман, за писменото послание на сръбския крал до българския владетел в името на мирното уреждане на конфликта, за молитвите на Стефан преди похода, за пленяването и убиването на Михаил Шишман пред очите на младия крал Стефан и за избора на Иван Александър за български цар.

В изображението на събитията Григорий Цамблак е използвал друго житие на Стефан Дечански; навярно за своите цели използва и данни за събитията, взети от други лица, и т.н. Прави впечатление обстоятелството, че в изложението си нашият писател издава народностно съзнание, стреми се да съхрани достойнството и на българите, и на сърбите, като не подценява тяхната победа. Най-важното обаче за нас в случая е, че Цамблак не въвежда метафизичен елемент в обясняване хода на събитията, не ги подчинява на провидението, а ги показва в собствената им взаимозависимост.

* * *

Тук бегло набелязахме някои аспекти от голямата и сложна проблема за изображението на човека и света в българската литература от XIV и XV в. Целта беше да се очертае най-общата насока в нейното развитие по един съществен показател — проренесансовите тенденции, обхващали различни прояви от културното развитие у нас, а също така и у други народи от Югоизточна Европа. При обхващане на целия материал от нашата литература от този период, а също така и от други literaturи, както и след по-пълната му и цялостна обработка биха могли да се направят по-широки и в същото време по-диференцирани наблюдения и обобщения по отношение на различните писатели и страни. Би могло да се говори и за качествата и особеностите в изобразителната система на всеки един от тези писатели, да се покажат различни страни от еволюцията на присъщия на Търновската книжовна школа стил, наречен „плетение словес“, който в течение на времето се развива в посока на определено опростяване на израза, както е например у писателите от Софийската книжовна школа Поп Пейо, Матей Граматик и др., като се потърсят и причините за това. От съществено значение е също така да се разкрие и проследи развитието на авторското самочувствие у писателя от Търновската книжовна школа, който в сравнение със своя предходник гледа иначе на собственото си творчество, в една или друга степен издава черти на съзнанието си, че е субект на своето творчество.

За нас обаче тук беше важно да очертаем най-общата насоченост в развитието на литературата през този преломен период. А тя именно се изразява в това, че чувствата, индивидуалните интелектуални качества, в известен смисъл характерът на човека, както и явленията на природата, събитията в историята, проявите в бити и т.н., а също така и самото творчество на писателите не се представят подчертано и пряко като детерминирани от отвъдземен абсолютен, не се рисуват, ако можем така да се изразим, като божествено декретирани и направлявани. А тази несъмнена гравитация на развитието към Ренесанса говори, че България през XIV и XV в. преживява едно движение, което можем да наречем проренесансово.

Привлича вниманието ни и обстоятелството, че отбелязаните явления в схващането за човека и света се съчетават в известна цялост, образуват някакво системно-структурно единство, подобно на някои явления от областта на живописата, архитектурата, философската мисъл в този период. А това вече говори, че в недрата на късното средновековие се заражда и започва да се формира нова естетическа система, която издава стремеж към известна еманципация на човека, изразена в своеобразен „религиозен индивидуализъм“, както сполучливо го определи Д. С. Лихачов, към собствен емоционален живот, съзнание на човека за своята ценност, ако не сам по себе си, то все още чрез принадлежността си към определена корпорация, без израстване до степен на духовна секуларизация.

За причините, поради които проренесансовото движение в България, както и в други страни от Югоизточна Европа не прераства в Ренесанс, говорим на друго място.¹⁸

¹⁸ Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 253—254.